

תימא

כתב עת לחקר יהדות תימן ותרבותה

העורך

יוסף יובל טובי

[יח]

הוצאת האגודה לטיפוח חברה ותרבות

נתניה * תשפ"א

מועצת המערכת

פרופ' נחם אילן, מכללת חמדת הדרום
דר' יגאל בן-שלום, מכון אדלר
פרופ' מאיר בראשר, האוניברסיטה העברית
פרופ' ירון הראל, אוניברסיטת בראילן

חברי המערכת

דר' אריאל מלאכי, אוניברסיטת בראילן
יהודה עמיר, אוניברסיטת בראילן

כתב העת יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט, מנהל התרבות

על העטיפה:

עולה מתימן לומד לנטוע עץ

כל הזכויות שמורות

כתובת המערכת וההנהלה:

תימא, האגודה לטיפוח חברה ותרבות
כיכר העצמאות 11, ת"ד 1515, נתניה 4211501
טלפון: 09-833-1325; פקס: 09-861-4712
<http://www.teman.org.il>
hatemanim@gmail.com

הכתובת למשלוח מאמרים וספרים לביקורת:

פרופ' יוסף יובל טובי, החוג לספרות עברית והשוואתית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31905
דוא"ל: yoseftobi@gmail.com

נדפס בדפוס א. שטרן, ירושלים תשפ"א

מסת"ב 1-6-92796-965-978

תוכן העניינים

	הלכות קדם־מב"מיות בחיבור יהודי־תימני	שי נגר
5	והקשר עם המרכזים בבבל ומצרים	
	אור חדש על גלות מְוָזַע על פי הכרוניקה בת הזמן	יוסף יובל טובי
23	'בהג'ת אלזמן פי תאריך' אלימן' ליחיא בן אלקאסם	
	מה בין קהילת יהודי אלמְוָזַעית	מנחם צוברי
53	לבין קהילת יהודי אלשאחד'יה?	(צובארה)
	הפולמוס על התנהלות המשרד הארצישראלי בעדן:	דוד חוברי
77	מכתב עולים מצנעא שנתקעו בעדן (תרצ"ט/1939)	
88	על קליטתם של יהודי תימן בישראל	ד'אז'ק רבני
	סגולותיה של חרדת מוות: תרבות הקינה	טובה גמליאל
166	של נשות תימן לאור תיאוריה ניהול האימה	
		צביה טובי
193	עולי תימן ביצירתה הספרותית של מרים הרי	וגילת רוב
	"זמורות יבשות שלא נס ליחן"	יעקב שריג
203	על המתח והעוינות ביחסי 'היישוב' כלפי עולי תימן	
237	הבדלים מגדריים בשירת נתן אלתרמן על עולי תימן	בתציון ימיני
254	"המזל" של מזל (סיפור)	שמחה סיאני
258	שני שירים: שבזי; אבי ואמי	רחל ארזני
		ספרים: ביקורות וסיקורות
262	יוסף טובי, כתיבה־היד התימניים במכון בן־צבי	יוסף קאפח
	א. ביקורות: אליעזר שלוסברג (מהדיר), פירוש ר' אברהם	יוסף יובל טובי
	בן שלמה התימני: מהדורה מוערת; עותניאל מנצור, שיטתו	
	הפרשנית של רבי יחיא אלצ'אהרי; יהודה עמיר, ישקף:	
	שירת ר' יוסף בן ישראל; אהרן גימאני, רבי שלום שבזי:	
	עיונים בקובץ חדש בכתב ידו; אמנון חבר, חיי יום יום	
	בתימן; עורד צומעי, נישואי קטינות ושטרי גם מיאון ביהדות	

תימן; נעמה בן-עמי, מחקרים במורשת יהודי תימן; נתן שיפריס, ילדי הלך לאן? פרשת ילדי תימן: החטיפה

263

וההכחשה

ב. סיקורות: אדם בן-נון (עורך), תהודה 37-38 (תש"ף): אסופת מאמרים לכבוד הרב יוסף צובירי זצ"ל; תהודה 39 (תשפ"א): [אסופת מאמרים לכבוד הרב יוסף קרח זצ"ל]; עובדיה יעבץ, יהודי צעדה וסביבותיה: הליכות מעשים ואירועים; יונה קפח ודני בר-מעוז, חיים ללא ילדות בקהילת יהודי תימן 1882-1948; יפת בן-טובים, זעקת אח; לאה ברק, ברגע האחרון; אסתר קאפח, צור משכני; נסים דרורי, ספר השירים של נסים; שולמית חתוכה, התמודדותי עם

274

הסרטן

277

רשימת המחברים

iv

תקצירים באנגלית

בת-ציון ימיני

הבדלים מגדריים בשירת נתן אלתרמן על עולי תימן

מבוא

נתן אלתרמן היה יוצר ענק בתחום השירה, הפרוזה, המחזה והתרגום. ביכורי שירתו הופיעו ב'כתובים' בשנת תרצ"א (1931) ומאז פרסם שירים ליריים וכן שירה אקטואלית ופובליציסטיקה (קרסל תשכ"א, עמ' 122). לדברי דן אלמגור (תשס"ח, עמ' 71), כתב אלתרמן ארבעים פזמונים, טורים עיתונאיים וקטעי פרוזה על תימנים בשנים תרצ"ד–תשי"ב (1934–1952), שרובם הומחזו והוצגו בתיאטרון. בשירים אלו נתמקד להלן.

ניתוח שירה מנקודת מבט בלשנית הוא עניינו של ענף חקר השיח העוסק בניתוח טקסטים. א' שורצולד (תשס"ב) ממיינת את הטקסטים למשתנים חיצוניים – מקור הטקסט, דרך הפקתו ומטרתו; ולמשתנים פנימיים – נושא הטקסט, תוכנו וסגנונו. להלן נעסוק בתוכן שיריו של אלתרמן המשקף את דמותם של בני תימן שעלו ארצה בראשית המאה העשרים ונבחן את השאלה, האם עולה משירים אלו ראייה מגדרית סטריאוטיפית. הבדלי מגדר בחברה היו נושא למחקרים רבים. מ' מוצ'ניק (תשס"ב, עמ' 20) סוקרת בהרחבה מחקרים שהגדירו את הגבר כדמות הנוטה לכיוון הביצועי ואת האישה כדמות שעיקר מאפייניה הם הבעתיות ורגשנות. בכלל התכונות שנקשרו לאופי הגברי היו עצמאות, החלטיות, שתלטנות, תחרותיות, אינטלקטואליות, תוקפנות, ביטחון עצמי ועוד. לעומת זאת, לאישה יוחסו תכונות כגון רגישות, התחשבות, חום, טקט, נדיבות, יצירתיות ויכולת להביע רגשות.

א. מעמדה החברתי-התרבותי של האישה בארץ ישראל בראשית שנות העשרים במאה העשרים

במחקרה על ספרות שנכתבה על ידי נשים, בדקה י' ברלוביץ (תש"ס) את דיוקן האישה היהודייה כצברית, כפועלת וכחלוצה בתקופת העלייה השלישית ומצאה שבכתבי ילדות הארץ ובכתבי החלוצות באה לידי ביטוי התקוממותה הדוממת של האישה נגד השתלטות הגבר על המפעל היישובי כמפעל גברי. התקוממות זו

הייתה מחאה על הדרתה ודחיקתה של האישה ממוקדי ההנהגה וההשפעה על גיבוש החיים הלאומיים שנרקמו בארץ. גם ר' שרעבי (תשס"ז), שבדקה את מעמד האישה במושבי העובדים הראשונים בעמק יזרעאל בשנות העשרים במאה העשרים, מראה שהמבנה הכלכלי-החברתי המיוחד של המושב והמשא ומתן שניהלו הנשים על הזזת הגבולות בין המרחב הפרטי לבין המרחב הציבורי יצרו במושב זהות נשית פעילה וחזקה יותר. עם זאת, בשל תפיסות מסורתיות מושרשות, לא נוצר במושב שוויון מלא או היפוך תפקידים, והמשא ומתן שניהלו הנשים הסתיים לעתים בשעתוק הגבולות המגדריים.

במחקרי המשווה בין לשון משוררים לבין לשון משוררות בדורם של שלונסקי ואלתרמן (ימיני תשס"ג), עמדתי על שלושה קווי לשון מגדריים בכתיבתם, כגון השימוש המרובה בשמות תואר והשימוש המועט בצורות ציווי. כנגדן, המשוררים מיעטו להשתמש בשמות תואר והרבו לשבץ בשיריהם צורות ציווי. המסקנה שעלתה ממחקר זה הייתה שהבדלים אלה נובעים מהתייחסות סטריאוטיפית לשירת הנשים מצד הממסד הספרותי שהיה גברי בעיקרו. התייחסות זו באה לידי ביטוי בשש הנחות נסתרות כלפי שירת נשים שמביא חוקר הספרות דן מירון (תשנ"א, עמ' 160). להלן יוצגו שלוש מהן:

א. על השירה הנשית לבטא זהות נשית תלוית המתאימה לציפיות התרבותיות המקיפות אותה.

ב. שירת הנשים טובה יותר ככל שהיא אישית-ריגושית יותר.

ג. מוטב ששירת הנשים לא תהיה בלתי מובנת, ובייחוד שלא תהיה מודרנית ואקספרימנטלית. גם אם היא מודרנית עליה למקם את עצמה בקצה האגף השמרני שבו.

עולה, אפוא, כי בשימוש מרובה בשמות תואר ומיעוט בצורות ציווי ביטאו המשוררות בדורם של שלונסקי ואלתרמן זהות נשית כנועה וציינתנית, כמצופה מהן בחברה. דוגמות אלו ואחרות, שלא הובאו כאן בשל קוצר המצע, מורות על יחס מפלה לתרומתן החברתית והתרבותית של הנשים העבריות שחיו בזמן החדש וציפו ליחס שוויוני.

ב. מעמדה החברתי-תרבותי של האישה התימנייה בתימן ובישראל

לדברי י' וצ' וטובי (תשנ"ד), על חינוך הבת בתימן הייתה מופקדת בעיקר האם. כבר בגיל 6–7 שנים הייתה הפרדה מוחלטת בין חברת הבנים לחברת הבנות

ומפגש בין המינים היה יכול להתקיים רק במסגרת המשפחה במגבלות מסוימות. הבת הייתה מרוחקת מאביה וצמודה לאִמָּה וחינוכה היה בעיקר בדרך של דוגמה אישית – יסוד חשוב בחינוך בחברה היהודית בתימן. לכך משיתוף הבת בעבודות הבית כבר מגיל רך, הייתה האם מצרפת אליה את בתה בביקורים משפחתיים או בהתכנסויות חברתיות, כדי להרגילה בדרכי התנהגות נאותות שעיקרן יראת שמיים, צניעות, הסתפקות במועט, הכנסת אורחים ומתן כבוד למבוגרים. צניעות האישה באה לידי ביטוי גם בהסתגרותה בבית, לפי שלא נטלה חלק בפרנסת המשפחה, אלא התרכזה בתפקידיה כאם וכעקרת בית.

העלייה ארצה חשפה את בני תימן למשטר מודרני, חילוני ודמוקרטי שהיה זר להם, ולשינויים טכנולוגיים שיצרו מהפך גדול באורח חייהם, בתרבותם וביחסייהם החברתיים והבין־משפחתיים. אחד השינויים הללו היה במעמד האישה שהפכה מדמות כנועה ופסיבית לדמות דעתנית, עצמאית ומובילה (ימיני 2019). נוסף לתפקיד הרעיה והאם, שמילא את כל זמנה בתימן, הייתה האישה בארץ גם מפרנסת לצד בעלה, בשל הקושי להסתפק בהכנסה הזעומה שהביא הבעל. ד' בר־מעוז (תשע"א) מתאר את השינוי הקיצוני שחל במציאות חייהן של הנשים לאחר שהגיעו לארץ מתימן, את הסתגלותן המהירה לתנאים בארץ ואת התמודדותן עם קשיי הפרנסה ותביעות החיים שלא היו רגילות להם בתימן. לדברי בר־מעוז, הנשים התימניות נאלצו לעתים להיות המפרנסות היחידות. ויש שגם נעזרות ובחורות רווקות נחלצו לעזרת הוריהן בכלכלת הבית. יציאת הנשים לעבודה מחוץ לבית תרמה להשתלבותן בחברה וכבר בשנות העשרים של המאה העשרים – בתוך פחות משנות דור מאז התיישבו עולי תימן במושבות – עלו הנשים מדרגה בתחום מעורבותן הציבורית והצטרפו לארגוני נשים שדאגו לענייני הנשים בארץ.

במאמרי המשווה בין צורות הציווי בשירה התימנית לצורות הציווי בשירה העברית החדשה בדורם של שלונסקי ואלתרמן (ימיני תשע"א), מצאתי שהמשוררות התימניות השתמשו בצורות ציווי פי שנים עשר מן המשוררות העבריות. מסקנתי היתה שאומנם שירת הנשים התימניות משרדת סמכותיות ואפילו מחאה כלפי החברה הגברית, אך בשל היותה עצמאית ובלתי תלויה בעולם הגברים, הם לא גילו בה עניין. לעומת זאת, דווקא הנשים העבריות, שהיו עצמאיות ומשוררות וחיו בחברה מודרנית ודמוקרטית, הרגישו נחותות וכפופות למסד הספרותי, שהיה גברי בעיקרו ותלה בהן ציפיות לכתוב כתיבה נשית. לדברי מירון (תשנ"א, עמ' 160), לא היה למשוררות הנשים שום סיכוי להתקבל בהגמוניה

הגברית, אילו היו מעזות לכתוב בנושאים שלא הותר להן. נושאים אלה היו בבחינת טאבו לנשים שרצו לראות את עצמן שייכות לקהילה הספרותית בארץ. שירת הנשים התימניות המשיכה לשמש גם בארץ בחברה הסגורה של הנשים בעיקר בשמחות. אך גם בימי אבל המשיכו הנשים לשיר את שירי הקינה המיוחדים שהושרו בתימן. בשנות העשרים במאה העשרים היו עולי תימן מנותקים לגמרי מן ההווה התרבותית התל-אביבית, שבתוך שנים מעטות הפכה לעיר תוססת וחובבת תרבות שיש בה אופרה, תיאטרון, בלט, קברטים ונשפי פורים ססגוניים (אלמגור תשס"ח, עמ' 55).

ג. יחסו של נתן אלתרמן לעולי תימן

לנתן אלתרמן היה קשר מיוחד עם עולי תימן והם עוררו מאוד את סקרנותו. לדברי אלמגור (תשס"ח, עמ' 71–72), יחסו לכל הדמויות התימניות היה תמיד יחס של אהדה והערכה, מתובל בהומור, בשנינות ובלהטוטי לשון. בהשפעת אברהם שלונסקי החל אלתרמן לכתוב פזמונים על תימנים שכמעט כולם היו אותם סממנים: המראה החיצוני האופייני (רזון ופאות), ההסתפקות במועט, ריבוי הילדים, ההיגוי המיוחד של האות צדי כסמך, ההומור והביקורת על האשכנזים. תכונות אלו של עולי תימן העידו על חיבתו של אלתרמן לסגנון הדיבור ולאופן המחשבה של בני תימן. כאמור לעיל, כתב אלתרמן ארבעים פזמונים, טורים עיתונאיים וקטעי פרוזה על תימנים בשנים תרצ"ד–תשי"ב (1934–1952), שהם כשליש מן השירים שנכתבו על תימנים בשירה העברית. רוב השירים הומחזו והוצגו בתיאטרון 'המטאטא' ובקברטים – מופעי בידור הכוללים קטעי קומדיה, זמרה, מחול ותיאטרון.

ד. שיטת המחקר והממצאים

לצורך מאמר זה נבדק תוכנם של כל שירי אלתרמן שהביא אלמגור – 25 במספר (תשס"ח, עמ' 71–104).¹ בהתרשמות ראשונית בלט לעין ההבדל בין שירים המתארים גברים לבין שירים המתארים נשים. בשלב הבא מוינו השירים לשני סוגים: שירים המייצגים 'אני' גברי (14) ושירים המייצגים 'אני' נשי (11). בהמשך פורטו בנקודות הרעיונות העיקריים בשיר ונבדק הקשר בין המגדר לבין תוכן

¹ יתר היצירות הן טורים עיתונאיים וקטעי פרוזה, כאמור לעיל.

השיר. בשירים שבהם הוצגו שני המגדרים הופרדו הרעיונות המיוחסים לאישה מן הרעיונות המיוחסים לגבר.

מאחר שרוב השירים שכתב אלתרמן הומחזו והושרו בתיאטרון, כל השירים שבקורפוס כתובים בגוף ראשון ורובם מתארים מונולוגים ודיאלוגים של הדמות התימנית עם דמויות מפתח המנהלות איתה דרשיה. ברוב השירים הגבר פעלתי וחרוץ, עובד שעות רבות בעבודות קשות ומפרכות וחי בעוני ובצמצום, אך שמח בחלקו, בוטח באל ואוהב את הארץ. לעומתו, האישה היא לרוב נערה שהגיעה לפרקה ומחפשת אהבה. היא מתקשטת ומתייפה וחולמת על בית מסודר וגידול ילדים. רק בשיר אחד מתוארות נשים תימניות העובדות בבית הגברת האשכנזייה. בשני הסעיפים הבאים יודגמו שירים המייצגים אני גברי ושירים המייצגים אני נשי.

1. שירים המייצגים 'אני' גברי

מכל תכונותיו של הגבר התימני נדגים שתי תכונות המבדילות בינו לבין האישה התימנייה כפי שהיא מתוארת בשירי אלתרמן: חריצות והסתפקות במועט. נעמוד על השירים המבטאים זאת ונביא באופן חלקי כמה שירים מכל סוג.

(א) חריצות. כאמור, רוב השירים מייצגים את הדמות הגברית הסטריאוטיפית

של הגבר המפרנס והעובד ללא לאות מבוקר עד ערב:

— בשיר 'רחמים' (אלמגור תשס"ח, עמ' 76) התימני רחמים הוא שמש במשרדייה המתלונן שהוא היחיד העובד שם.

— בשיר 'אין לי פנאי' (שם, עמ' 77) סעדיה נחום סוחר ארגזים כל היום ואינו נכנס ללחץ על אף העומס בעבודה.

— בשיר 'פזמון השליח' (שם, עמ' 76) מסופר על השליח התימני הרץ ועובד כל היום במילוי אין סוף פקודות וחש היטב את הלחץ בעבודה. להלן כמחצית מחלקו הראשון של השיר:

רבותי אני שליח.

עבודה יש עד צנאר.

אם אני בחור מצליח —

יש רגלים לדבר.

הרגלים יא חביבי,

זה הפל, זה העקר!

כל היום הולם לבי בי,

רוצה רועץ ! הזמן יקר !

אומרים לי : "בוא" - אני כבר פה !

אומרים : "למים"

אני כבר שם !

אומרים לחטף -

אני חוטף.

אומרים לסחב -

אני סחב !

(ב) הסתפקות במועט. לפנינו הבית הראשון משלושה בתי השיר 'פוקסטרוט תימני' (שם, עמ' 72) שבו הגיבור מספר על תנאי חייו הצנועים ומודה לאל :

רבותי מי עוד כמוני ?

אנכי אדרח תימוני.

רחמן רחם !

יש לי צריף כגדל בית

ומזון כגדל זית.

נו... ברוך השם.

אנכי רזה כסדק,

חי בישר ובסדק (=ויבצדק)

רחמן רחם !

את עצמי אני מטריח.

שילינג ליום אני מרויח.

נו... ברוך השם.

(ג) חריצות והסתפקות במועט. שלושה שירים משקפים את שתי התכונות הללו :

- בשיר 'למרחקים' (שם, עמ' 84) גדליה חסר הבית יוצא לשוט במרחקים לאחר שלדבריו : 'ודי סמכתי כבר שקים / ורצתי הנה שמה'. לטיול הארוך שמצפה לו, הוא לוקח אתו למחיה רק עגבנייה ופיתה :

- בשיר 'אחד, שניים, שלוש, ארבע' (שם, עמ' 85), הדובר עסוק כל היום במרוץ להשגת מזומנים וארוחת הבוקר של ילדיו היא פיתה ושום.

— בשיר 'ירוחם' (שם, עמ' 98) מורי שלום ירוחם מוכר גזוז וכל אחת מלקוחותיו הבחורות מבקשת טעם אחר. גם כאשר הוא מחליף את עבודתו בשדכנות, יש לכל בחורה דרישה אחרת. הוא מתלונן על דרישותיהן המוגזמות בהזמנת בקבוק הגזוז ובבחירת חתן מתאים ומשווה אותן לקהל אחר המסתפק במה שהוא מקבל גם בשתייה וגם בשידוכים. להלן רבע מן השיר הארוך:

אם צמאת בקיץ החם —
רוץ אל מורי שלום ירוחם.
בזקן הוא מרט ויקדה
וימפר כל עסיס וכל סודה.

וסביב כל הקיץ החם
צועקים אנשים: "ירחם!
ירחם, יא גזלן, רחמנו!"
"ירחם, תן לשתות כי צמאנו!"
ושותה הקהל בשורה,
אף אם יש בחורות — יש צרה!

האחת רוצה מתוק,
השנייה מתוק-חמוץ,
השלישית צהב-ירק
עם קצת פטל פנחויץ.
זו רוצה בהיר יותר,
זו רוצה בהיר פחות.
זו דורשת חום ממש,
"אבל ירוחם, עם קש!"

— 'שושנת תימן' (שם, עמ' 83), השיר האחרון בסעיף זה, בולט בשונותו מן השירים האחרים: שיר אהבה של בחור המכנה את אהובתו 'שושנת תימן'. הוא שואל אותה, אם כבר יש לה חתן או דודים, והיא משיבה, שאין לה אבל יש לה רק חמור קטן הנושא כדי חלב. הוא מתלהב ומציע שיהיה לה חתן ועל דרך המשל מבטיח לה שיהיה לה גם חמור קטן וישא את כדי החלב. הצעתו אומנם

מעוררת צחוק, אך מלמדת על רצונו לפרנס את אשתו כמצופה מן הגבר. להלן הפזמון, הבית השני וסיום השיר:

שׁוֹשְׁנַת תִּימָן, שׁוֹשְׁנַת תִּימָן,
אָנִי אֶהְיֶה לָךְ לְחֶתֶן
אָנִי אֶהְיֶה לָךְ לְחֶתֶן
לֵה, לֵה, לֵה... לֵה...

אָנֵּא, הַגִּידִי לִי בְסוּד
יֵשׁ לָךְ דּוּדִים, וּמִי לָךְ עוֹד?
אָנֵּא, הַגִּידִי לִי בְסוּד,
יֵשׁ לָךְ חֶתֶן, וּמִי לָךְ עוֹד?

אָנִי אֶהְיֶה לָךְ לְחֶתֶן.
אָנִי אֶהְיֶה חֲמוֹר קָטָן.
אָנִי אֶשָּׂא כְּדֵי חֶלֶב
וְרַק אוֹתָךְ תִּמְיֵד אֶהֱב.

אָנִי אֶרְכּוֹת, עֵינֵי מְתוּקוֹת.
בוֹאִי כְּלֵה, בוֹאִי כְּלֵה.
רַק נִשְׁמַחָה וְנִגְלֵה.

לעיל הוצגו שמונה מארבעה עשר השירים שבהם מתואר 'אני' גברי. השירים האחרים פחות אישיים ועוסקים בענייני השעה: השיר 'נעלה נא' (שם, עמ' 77) מתאר את ההכנות לפני העלייה לארץ, ושני השירים 'מחנה הפליטים' ו'פניקה' (שם, עמ' 89) מתארים את ימי המאורעות שהיו בדרום יפו בשנים תרצ"ו–תרצ"ט (1936–1939) (אלמגור תשס"ח, עמ' 84–87). תושבי השכונות הדרומיות, ובכללן גם כרם התימנים, פונו והועברו למחנה פליטים. עם פלישת גרמניה לפולין בשנת 1939 התנדבו לצבא הבריטי 36,000 מתנדבים לוחמים, ביניהם תימנים. בשום שיר מן השירים שנכתבו על נשים מאורעות אלה אינם נזכרים, שכן לפי התפיסה הסטריאוטיפית הגבר הוא הנחלק לעזרה ומגן על ארצו ומשפחתו. שלושה שירים אחרים, 'הילד ניסים' (שם, עמ' 102), 'ילדי ההפקר' (שם, עמ' 103) ו'מסידני לכרם התימנים' (שם, עמ' 104), מספרים על ילדי ההפקר.

ילדים, נערים ונערות תימנים, ובהם גם חסרי בית, שעבדו בעבודות שרות שונות: סבלות, צחצוח נעליים, מכירת עיתונים ועוד.

2. שירים המייצגים אני נשי

תכונות האישה הבולטות ברוב שיריו של אלתרמן הן אלו המכשירות אותה לבניית משפחה ולגידול ילדים. היא בחורה צעירה המחפשת חתן על רקע של תיאור טבע רומנטי. לפעמים, כבר יש לה בן זוג והיא מתגנדרת ומתייפה לקראתו. היא חולמת על בית יפה, בגדים נאים וילדים הממלאים את הבית.

— 'הספסל' (שם, עמ' 78). הנערה תמר מאוהבת במנחם, אך אביה רוצה לחפש לה חתן אחר. היא רוצה להתחתן רק עם מנחם, אבל הבחור אינו נענה לה. הנערה נבהלת ומבקשת ממנו לא לזלזל ברגשותיה. היא מדמיינת אותם נשואים, חיים בבית יפה כשהיא מגישה לו קפה על טס זהב ומניסה ממנו את הזבובים. כדי שהשכנות יקנאו בה, היא חולמת לתלות וילונות ולפרוש מרבדים על הרצפה כדי שהילדים יזחלו עליהם, אך מנחם אומר לה ביגון: "תִּמְרָה, הַמְרָבָדִים עוֹלִים בְּהוֹן". היא נבהלת וחוזרת על דבריה בלי להתחשב בדבריו. דיאלוג זה מבליט את הפער בין הנערה החולמנית לבחור החומרי והמעשי המחדד יותר את ההבדל המגדרי ביניהם.

— 'סעדיה בוורשה' (שם, עמ' 88). שיר המתייחס אל השיר הקודם לו והנושא גם את השם 'אתה חיכית לי'. בשיר זה מתאר אלתרמן דיאלוג בין סעדיה לבין חביבה, שני אוהבים הנמצאים בוורשה. היא מצרה על שלא קיים את הבטחותיו כאוהב, להעניק לה שמחה ואושר ונעלי עקב גבוהות. הוא מרגיע אותה ואומר, שעם שובם לתל אביב, שבה הטבע בשיא פריחתו, שם בוודאי כבר יתאהב בה. חביבה מתלוננת שרע לאנשים ברחוב ששניהם נמצאים בו וכי מוטב להם להימלט מן המקום, וסעדיה מבטיח לה שבתל אביב תהיה בת מלך בביתו. בבית זה יהיו אפריון, שטיח ופטיפונים השרים יומם וליל ומסביבה יעמדו עשרים כושים להניס ממנה את הזבובים.

— 'מרים ושמעון' (שם, עמ' 80). מרים מתלבשת וקולעת את צמותיה מול הראי לקראת הפגישה עם שמעון, אך היא מקפידה לאחר לפגישה כמו תמיד. שמעון מתרעם על איחוריה, אבל היא מתפיסת איתו. היא מדריכה את שמעון כיצד לבקש את ידה מהוריה, אך הוא מספר שביום הקודם הוריה שפכו עליו מים. מרים מעודדת אותו להמשיך בניסיונותיו והוא מבטיח לבוא במעיל גשם

ובמטרייה ומבקש ממנה להסתיר את הדלי. גם דרשיח זה חושף פער בין הבחורה הנינוחה שעיתותיה בידיה שאינה ממהרת לפגישה לבין הבחור החס על זמנו היקר.

— 'בכרם תימן' (שם, עמ' 73). הנערה תמר שרה על רקע של תיאור טבע בלילה בשכונת כרם התימנים. היא לובשת שמלת שבת וממתינה לחתנה סעדיה המבטיח לה עתיד ורוד: ללבוש משי יקר וליהנות מן הרדיו, לאכול פיסטוקים ולהניע בחיקה שני ילדים מתוקים. תמר מתרגשת אך גם חוששת שהוריה יגלו את הקשר ביניהם, אבל סעדיה מרגיע אותה ומספר לה שאביה כבר יודע על הקשר ביניהם.

— 'אלימלך' (שם, עמ' 75) הנערה התימנייה מרים מאוהבת בבחור אשכנזי ומתארת אותו כבחור מושלם. שניהם מטיילים בשכונה היוקרתית נווה צדק לעיניהם הנדהמות של העוברים והשבים. בעיניה הוא מלך השכונה העובר ברחובות כמו ברבור יפה, והיא בת מלך הגאה בו שבחר בה לרעה. שמחתה כה רבה על בן זוגה המרשים, עד שהיא חשה שבזכותו עלתה לגדולה ושהשכונה שייכת גם לה:

אֱלִימֶלֶךְ,
בְּנֵה צֶדֶק מֶלֶךְ, אֱלִימֶלֶךְ,
וְאֲנִי בַת מֶלֶךְ,
וְאַתָּה מֶלֶכִי,
פֶּה בְּנֵה צֶדֶקִי.

— 'בכרמי תימן' (שם, עמ' 96). הנערה אינה מבינה מה קורה לה. היא מתלבשת חגיגית ומחפשת סימנים בירח השט בשמיים ואצל היונים המכינות אותה לבאות. הנערה יודעת שהגיעה לפרקה וחשה בשינויים במצב רוחה, אבל כשהשדכן כבר מתדפק על דלתה, רגשותיה מעורבים – היא מבקשת מאביה שלא יתחייב לו, אך רוצה שיחזור אחרי שבת. להלן הבתים 3–5 מעשרת בתי השיר:

אֲחִיּוֹתַי אוֹמְרוֹת לִי: מַה זֶה לָךְ, הַבֵּת?
לֹא מוֹעֵד הַיּוֹם, לֹא חַג, וְלֹא שַׁבָּת.
אָךְ עַל גַּג מִתְפַּלְלִים הַחֲתוּלִים,
וְלִבִּי כְמוֹ עוֹלָל בְּחֲתוּלִים.

הבדלים מגדריים בשירת נתן אלתרמן על עולי תימן

יָא אָמִי, יָא אָבִי, מָה הָיָה לוֹ לְלִבִּי?
 מָה הָיָה, מָה קָרָה, מָהִי זֹאת הַצָּרָה?
 לָמָּה לָמָּה לֹא יָנוּם וְלֹא יִישָׁן,
 בְּבוֹא לְיָלָה עַל שְׁכוּנַת פְּרָמִי תִימָן?

מָה רוֹצֵה הוּא, מָה רוֹצֵה הוּא, מָה יֹאמֵר?
 מָה צוֹחֵק הוּא? מָה בּוֹכָה הוּא? מָהוּ שָׁר?
 יָא אָמִי, יָא אָבִי, מָה הָיָה לוֹ לְלִבִּי?
 יָא אָמְרִי לִי, אָמֵא-אֵם,
 אֵיךְ קוֹרְאִים לְזֹאת בְּשֵׁם?

— 'בשכונת התימנים' (שם, עמ' 82). הנערה מתלוננת על כך שאינה מוצאת חתן. אָמָה חולמת על חתן עשיר ומפורסם לבתה וטוענת שהיא בֶּרְרִינִית. בסוף השיר בחיר לָבָה מתאהב בה ורוצה לשאתה לאישה. להלן הבתים 3–5 מאחד עשר בתי השיר:

אֵם בֵּן, אָמְרוּ מְדוּעַ
 אֵינִן לִי עוֹד חֵתָן קְבוּעַ
 וְהֵיכָן תִּחְתַּנִּים
 מִשְׁכוּנַת הַתִּימָנִים?

נִסִּים הִלֵּךְ לְצָבָא.
 יִצְחָק רָאשׁוּ רֹאשׁ שִׁיבָה.
 אֶת דָּן לֹא אָהַב בְּכָלֵל.
 שְׁמַעוֹן אָהַב אֶת מְזֵל.

לְשָׁכְנִים אָמִי אוֹמְרִת:
 "עֲדִינָה בְּתִי בְּגִבְרִת,
 עוֹד תִּמְצָא בְּרוּךְ הַשֵּׁם,
 אִישׁ עֲשִׂיר וּבַעַל שֵׁם".

— 'ניסים ותמר' (שם, עמ' 81). תמר מתלוננת על כך שניסים זונח אותה. הוא מסתובב בחוף לבוש כג'נטלמן ומציע ממתקים לגבירות. ניסים נשבע לה שהיא אוהבתו היפה מכולן. להלן הבתים 2 ו-3 מחמשת בתי השיר:

הולך אתה שם כף עם ג'נטלמנים,
 ומדבר באפן 'טיליגנטי,
 ולגבירות מציע ממתקים –
 ואת תמר עוזב במרחקים.

לשוא לשוא, תמר, את מפחדת.
 לשוא דמעה על סנטרף יורדת.
 אני נשבע לך בחיי נסים:
 עינים לך דולקות כפנסים.

— 'גמליאל' (שם, עמ' 92). שיר אהבה לחמור גמליאל, שבו מתארת הנערה את יופייה ואומרת שאם הבחורים אינם משתגעים אחריה, סימן שהם החמורים. היא מבקשת מן החמור שלא יקנא בחתנה לעתיד, לא יכעס ולא ינקום. להלן הבתים 6, 8 ו-9 מתשעת בתי השיר:

אם אהרי לא השתגעו
 עד היום הבחורים,
 החמור פה לא אתה הוא,
 אלא הם החמורים.

כאשר יגיע הנה
 חתני כבוא היום.
 גמליאל, אל תקנא נא,
 אל תכעס ואל תנקם.

כי אהבתי אותך
 א-יה-ליל, א-יה-ליל
 אין חמור כמוך
 בעולם גמליאל.

שני שירים אחרים הם 'מרים בת ניסים' (שם, עמ' 94), המספרת על עליית משפחתה ארצה; ו'שיר התימניות' (שם, עמ' 74), השיר היחיד בקורפוס שבו מתוארות נשים העובדות בניקיון הבית של הגברת האשכנזייה, תיאור הנאמן למציאות של אותה תקופה.

ה. דיון ומסקנות

במאמר זה נבדקו עשרים וחמישה שירים שכתב אלתרמן על עולי תימן – שמונה שירים המייצגים 'אני' גברי ותשעה – 'אני' נשי, ונמצא שההבדלים ביניהם משקפים סטריאוטיפים מגדריים מובהקים. בפתיחת המאמר הוצג התיאור הסטריאוטיפי המבדיל בין תפקידי הגבר ותכונותיו לאלו של האישה: הגבר נחשב ביצוּעִי, עצמאי, שתלטן, ובעל ביטחון, ואילו האישה תלותית, רגישה והבעתית. תיאור דומה עולה משירי אלתרמן על עולי תימן: הדמויות התימניות העולות מהם הן גברים עמלנים וחרוצים העובדים מבוקר עד ערב בעבודות פיזיות קשות ואינם נחים לרגע, אך אין להם תלונות והם שמחים בחלקם ומסתפקים במועט. כך גם בשיר 'למרחקים' (שם, עמ' 84), שיר דמיוני שבו הגיבור סעדיה 'רבע איש', הנוסע לטייל ברחבי העולם, אומר: "ודי סחבתי כבר שקים ורצתי הנה שמה. אני יוצא למרחקים". דמות הגבר המפרנס עולה גם מתיאורו כמחזור בשיר 'שושנת תימן' (שם, עמ' 83), שבו הוא מבטיח לאהובתו להיות החמור, שכן, אין לו דבר להציע מלבד את עצמו.

לעומת הגברים התימנים, הנשים התימניות המתוארות בשירי אלתרמן הן נערות צעירות ובחורות שהגיעו לפרקן, העסוקות בחיפוש אחר הגבר של חייהן. לא מוזכר בשירים שהן עובדות ונחלצות לעזרת המשפחה בפרנסת הבית, להוציא מקרה אחד שבו האב מספר על בתו המסייעת בהכנת ארוחת הבוקר לאחיה ('אחד, שניים, שלוש, ארבע', שם, עמ' 85). תיאורי הנשים מציירים דמות נשית מפונקת המקדישה את זמנה להנאות ולטיפוח היופי. היא מתקשטת ומתייפה ומחפשת אהבה וכל רצונה הוא לבנות בית ומשפחה ולזכות בבעל שיספק לה את כל צרכיה, כולל מה שנחשב אז למותרות. בשיר 'שושנת תימן' מסופר שלבחורה המחוזרת יש חמור קטן הנושא כדי חלב, אך אלתרמן אינו מציין שהבחורה עובדת לפרנסתה בהובלת כדי חלב, אלא מדגיש את ההיבט הרומנטי: "פֶּעֶמוֹנִים עַל צְנָאָרָיו [...] / אֶזְנֵי אֶרְכּוֹת, עֵינָיו מְתוֹקוֹת / זֶה תְּמוּדֵי וְזֶה קֶטְנִי / אֵין לִי אַחֵר וְלֹא שְׁנִי". גם בשיר 'גמליאל' (שם, עמ' 92) יש לגיבורה חמור, אך במקום להציגו כחמור עבודה, אלתרמן הופך אותו כמעט לבן זוגה. היא שופכת את לְבָהּ בפניו, מתארת אותו במלות חיבה ומבקשת ממנו שלא יקנא בחתנה לכשיבוא. עשרה מתוך אחד עשר השירים מציגים את הסטריאוטיפ של האשה הגנדרנית המחפשת בעל ובית, ורק בשיר אחד – 'שיר התימניות' (שם, עמ' 74), אפשר

להיווכח באמת המרה – אם וכתה עובדות בניקיון הבית של הגברת האשכנזייה. הלכלוך גדול ו'העבודה גועשת'. ניתן אפוא לטעון, שהבדלים סטריאוטיפיים אלה אפיינו אותה תקופה, אך אין זה מדויק. אומנם הנשים בתימן לא נשאו בעול פרנסת המשפחה, אך בארץ הן לקחו בה חלק גדול ולעתים אף היו המפרנסות היחידות. הבאנו לעיל את דברי ד' בר-מעוז (תשע"א), המפרט את תרומתן הגדולה של הנשים, צעירות כמבוגרות, לפרנסת המשפחה במציאות שבה הגברים לא תמיד הצליחו לעמוד באתגר של השתכרות מכובדת שתאפשר למשפחה להתקיים בתנאי מחיה מינימליים. להלן עדות אחרת על ילדי ההפקר (אלמגור תשס"ח, עמ' 103):

משנות העשרים ועד לשנות החמישים של המאה הקודמת אי אפשר היה לעבור ברחובות הערים והמושבות הגדולות בארץ ישראל בלי לשמוע ולראות אותם: את הנערות העובדות שעות רבות ביום כעוזרות וכובסות, ואת הילדים והנערים היחפים לא פעם, שרצו במשך שעות ברחובות והכריזו על מרכולתם [...]. חלקם, נערות כנערים, שימשו כסבלים וסחבו את הסלים הגדולים מן המכולת או הצרכנייה עבור בעלת הבית.

על מעמד הנשים העבריות בארץ למדנו ממחקריהן של ברלוביץ (תש"ס) ושרעבי (תשס"ז), המלמדים על קיפוחן המתמשך והולך של הנשים העבריות למרות תרומתן הרבה למפעל הציוני. ע' אלמוג (תש"ס, עמ' 22–23), המציין אף הוא תופעה זו, מונה שש סיבות מרכזיות לשקיעתו המהירה של האתוס הפמיניסטי בתנועה הציונית הסוציאליסטית, בכללן הרקע הדתי השמרני של החלוצים וההטרונגניות התרבותית שאפיינה את היישוב. מסקנתו היא שרוב הנשים בארץ בתקופת ה'חלוצות' וה'עבריות' (שנות העשרים עד שנות השישים) חיו על פי מודלים שמרניים ואישיוניים בהרבה. מבחינה תרבותית הייתה מנת חלקן של היוצרות העבריות דומה מאוד לזו של חברותיהן החלוצות. לעיל הראינו, שהמשוררות הנשים נאלצו לכתוב לפי תכתיבי המסד הגברי ולהמשיך ליצור שירה נשית. באשר ליצירת אלתרמן, כתבה ז' שמיר, שחקרה את שירתו (שמיר תשע"ב, עמ' 267):

גם לאחר המהפך הפואטי והפוליטי שהתחולל באלתרמן וביצירתו בשנות המאבק על עצמאות ישראל, לאחר המלחמה והשוואה, לא התנער אלתרמן מן התפיסה הפטרונית הרואה בגבר אדון ובאישה קניין.²

במאמרים וברשימות מן השנים תרצ"ב–תשכ"ח (1932–1968) ביטא אלתרמן את השקפתו על השירה (דורמן תשל"א, עמ' 11–17). בכתבים אלה הגיב אלתרמן על ביקורות שהשמיעו כלפיו אנשים שונים. לדבריו, השירה אינה אמורה לתאר בדיוק את החיים (שם, עמ' 16), אלא המשורר מתאר את החיים על פי התרשמותו האישית, שיכולה להיות מובנת או לא מובנת לקורא. אכן, המשוררים נהנים מחירות היוצר המכונה 'היתר השירה' (אפרת תשנ"ו), ויכולים לעשות בשיר ככל העולה על רוחם, גם כאשר מדובר בקברטים שנועדו לבידור הקהל.

נחתום את מאמרנו בדברי אלמגור המציינים עובדה מעוררת מחשבה (תשס"ח, עמ' 55):

בני תימן החיים ב'כרם' ובשכונות האחרות אינם מבקרים עדיין ברוב מופעי הבמה, אבל הם מיוצגים שם על ידי רקדנים ושחקנים (לא תימנים עדיין) וזמרות תימניות מופלאות.

יובהר, כי הזמרות התימניות שהופיעו בבמות מילאו את תפקידן כאומניות. אילולא כן, סביר להניח שמנת חלקן היתה עבודה פיזית קשה ככל עולי תימן האחרים, והן לא היו יכולות להרשות לעצמן לבלות בקולנוע ובתיאטרון. במקום אחר אלמגור כותב (תשס"ח, עמ' 103):

עד סוף העשור הראשון למדינה לא נראו כמעט בני תימן באולמות שבהם שרו עליהם והציגו את דמותם.

וכאן עולה השאלה המתבקשת, שהתשובה עליה אמורה להינתן במחקר עתידי: איך היו מרגישים ומה היו חושבים בני תימן בראותם את השחקנים המחקים את דמויותיהם במופעים אלה?

ביבליוגרפיה

אלמגור תשס"ח דן אלמגור (עורך), בני תימן בזמר העברי. תל אביב

² לעניין זה השוו ימיני תשע"ד.

- אלמוג תש"ס
עוז אלמוג, חלוצה, צברית, עקרת בית, יאפית: שינויים בדמות
האישה הישראלית ובמעמדה החברתי. ביקורת ופרשנות 34, עמ'
64–19
- אפרת תשנ"ו
מיכל אפרת, היתר השירה והיתר השגרה: בתוך: משה בראשר
(עורך), מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים, מוגשים
לשלמה מורג, עמ' 257–276. ירושלים
- ברלוביץ תש"ס
יפה ברלוביץ, החיפוש אחר דיוקן הארץ-ישראלית בספרות
הנשים בתקופת היישוב. ביקורת ופרשנות 34, עמ' 91–113
- ברמעזו תשע"א
דני ברמעזו, נשות תימן בכור ההיתוך במושבות ארץ ישראל
בראשית המאה העשרים. בתוך: אסתר קאפח (עורכת), מתימן
לישראל, עמ' 251–263. קריית אונו
- דורמן תשל"א
מנחם דורמן, נתן אלטרמן, במעגל: מאמרים ורשימות תרצ"ו–
תשכ"ח. תל אביב
- טובי וטובי תשנ"ד
יוסף טובי וצביה טובי, היהודייה בתימן כמחנכת. בתוך: שלום
סרי (עורך). בת תימן, עמ' 77–86. ראשון לציון
- ימיני תשס"ג
בתציון ימיני, קווי לשון ייחודיים למשוררות בהשוואה
למשוררים בדורו של שלונסקי. עבודת דוקטור, אוניברסיטת
בראילן. רמת גן
- ימיני תשע"א
--, האישה המצווה בשירה התימנית ובשירה הארצישראלית.
בתוך: אסתר קאפח (עורכת), מתימן לישראל, עמ' 61–78. קריית
אונו
- ימיני תשע"ד
--, פ"א סופית וחיריק קטן: הבדלים מגדריים וביטויים הלשוני
בשירי אלטרמן לילדים. עיונים בשפה וחברה 6 (1), עמ' 154–
169
- ימיני 2019
Bat Tzion Yemini, Women's Image as Reflected in
Verses from Jewish Sources Cited by Yemenite Israeli
Immigrants. *Israeli Journal of Humor Research: An
International Journal*, 8, 86–102
Israeli-humor-studies.org/media/05-womens_image.pdf
- מוצ'ניק תשס"ב
מלכה מוצ'ניק, לשון חברה ותרבות, כך ב. האוניברסיטה
הפתוחה. תל אביב
- מירון תשנ"א
דן מירון, אמהות מייסדות, אחריות חורגות. תל אביב
קרסל תשכ"ה
גדעון קרסל, לקסיקון הספרות העברית. מרחביה

אורה שורצולד, על גוני לשון בעברית בת זמננו. בתוך: שלמה יזרעאל (עורך), מדברים עברית [תעודה יח], עמ' 141–175	שורצולד תשס"ב
זיוה שמיר, רקפת: ענווה וגאווה בשירת רחל. תל אביב	שמיר תשע"ב
רחל שרעבי, פרטית שהיא ציבורית: מקומה של האישה במושבי העובדים הראשונים. מגמות 45 (1), עמ' 75–102	שרעבי תשס"ז